BOGUMIŁ GASEK

Uniwersytet Wrocławski, Polska

b.gasek@wp.pl

Polisemia jako problem w rosyjsko-polskiej leksykografii przekładowej

Wielki słownik dwujęzyczny należy do podstawowych narzędzi w pracy tłumacza, nauczyciela języka obcego, studenta neofilologii, a więc każdego, kto ze względu na to, że relacje między dwoma językami są atrybutem jego profesji, potrzebuje dużego, rzetelnego opracowania, w którym może odnaleźć ekwiwalenty potrzebnych słów i zwrotów oraz upewnić się co do poprawności stosowanych przez siebie odpowiedników bądź też wyborów translatorskich dokonanych przez autorów studiowanej literatury, czytanych artykułów i oglądanych filmów. Wielki słownik dwujęzyczny jest zatem ilustracją aktualnych międzyjęzycznych relacji przekładowych, wynikłych także z dokonań poprzednich pokoleń leksykografów, gdyż każde kolejne dzieło leksykograficzne to krytyczna kontynuacja dokonań poprzedników. Autorzy nowego słownika dwujęzycznego nie zaczynają przecież swej pracy od zera — punktem wyjścia są też odpowiedniki notowane w uprzednio wydanych słownikach. W nowych słownikach dochodzi do rewizji wcześniej zastosowanych rozwiązań, lecz pewne ekwiwalenty pozostają bez zmian, choćby z uwagi na to — jak pisał Jan Wawrzyńczyk — „[n]ie sposób translandowi шоколад przypisać inny translat niż: czekolada, аптека — apteka, вода — woda itd.; one muszą przechodzić ze słowników starszych do nowych”¹.

Wielki słownik dwujęzyczny nazywany bywa słownikiem przekładowym z racji swego adresata. W węższym jednak znaczeniu to specjalny słownik przeznaczony do tłumaczenia tekstów, a więc zawierający nie tylko innojęzyczne odpowiedniki, lecz także algorytm działania umożliwiający tworzenie nowych ekwiwalentów w zależności od konkretnych potrzeb. W takim słowniku oprócz ekwiwalentów stosuje się rozbudowany system uwag, kwalifikatorów i komentarzy, aby zapewnić możliwość poprawnego tłumaczenia.

¹ J. Wawrzyńczyk, *Blaski i cienie translato sfery*, [w:] *Na tropach translatów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*, red. W. Chlebda, Opole 2011, s. 170.

W polskiej rusycystyce długo czekano na nowy „wielki” słownik po wydawanym od 1970 roku *Wielkim słowniku rosyjsko-polskim*². Koncepcja zapowiadanego jako pisanego od nowa Słownika Państwowego Wydawnictwa Naukowego (dalej: słownik PWN)³ kształtowała się między innymi w procesie krytycznej analizy⁴ dwóch słowników Wiedzy Powszechnej (i ich kolejnych uzupełnionych wydań): *Wielkiego słownika polsko-rosyjskiego*⁵ i wspomnianego *Wielkiego słownika rosyjsko-polskiego* oraz *Ilustrowanego słownika rosyjsko-polskiego i polsko-rosyjskiego*⁶. Wydany w roku 2004 również w wersji elektronicznej słownik PWN to nowy i zarazem nowatorski, bo będący wynikiem wieloletnich prac części jego autorów⁷ w nurcie „konstruktywnej krytyki leksykograficznej”⁸, słownik przekładowy⁹. Uzasadnia to wybór wspomnianego słownika jako przedmiotu analizy jednego z istotnych i skomplikowanych zjawisk w praktyce leksykograficznej i działalności translatorycznej, jakim jest polisemia.

² A. Mirowicz et al., *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 1–2, wyd. 6, Moskwa-Warszawa 1999.

³ *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2004.

⁴ Znalazła ona swój wyraz m.in. w następujących publikacjach: H. Bartwicka, *Krytycznie o sposobie prezentacji leksyki potocznej w Wielkim słowniku polsko-rosyjskim*, [w:] *Współczesny język polski i rosyjski. Konfrontacja przekładowa*, red. A. Bogusławski, J. Mędelska, Warszawa 1997, s. 127–145; H. Bartwicka, J. Mędelska, J. Wawrzyńczyk, *Głosy do Wielkiego słownika polsko-rosyjskiego Dymitra Hessena i Ryszarda Stypuły*, Bydgoszcz 1983; J. Wawrzyńczyk, *O tłumaczeniu przymiotników w Wielkim słowniku polsko-rosyjskim*, „Przegląd Rusycystyczny”, 1983, nr 2, s. 37–44; idem, *Aktualne problemy leksykografii polsko-rosyjskiej (Część I)*, „Przegląd Rusycystyczny” 1984, nr 3, s. 83–97; idem, *Aktualne problemy leksykografii polsko-rosyjskiej (Część II)*, „Przegląd Rusycystyczny” 1984, nr 4, s. 5–14; idem, *Język rosyjski w słownikach polsko-rosyjskich powojennego czterdziestolecia*, [w:] *Z aktualnych studiów rusycystycznych. Językoznawstwo i glotodydaktyka*, Olsztyn 1987, s. 163–171; idem, *O rozwoju leksykografii rosyjsko-polskiej*, „Przegląd Rusycystyczny” 1992, nr 3–4, s. 53–63; idem, *Wyrazy i zwroty związane z życiem religijnym w „wielkiej” leksykografii rosyjsko-polskiej*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, t. 2, s. 315–322.

⁵ D. Hessen, R. Stypuła, *Wielki słownik polsko-rosyjski*, t. 1–2, wyd. 5, Warszawa 1998.

⁶ J. Wawrzyńczyk, *Nowoczesność w polsko-rosyjskiej leksykografii przekładowej (Uwagi o pracy: A. Bogusławski, Ilustrowany słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski, Warszawa 1978, ss. 1179, „Przegląd Humanistyczny” 1980, nr 4, s. 187–193.*

⁷ Jan Wawrzyńczyk pisze w odniesieniu do dwóch wielkich słowników (rosyjsko-polskiego i polsko-rosyjskiego) pod swoją redakcją, że: „Świadomie polemiczne konkretne nawiązania i rozwiązania strukturalno-leksykograficzne mają precedens w polskiej leksykografii dwujęzycznej” — J. Wawrzyńczyk, *Blaski...*, s. 171.

⁸ O krytyce leksykograficznej i o pojęciu konstruktywnej krytyki leksykograficznej więcej pisze Margarita Czernyszowa, М.И. Чернышева, *Параметры лексикографической критики*, [w:] *Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium. Сборник научных трудов по лексикографии*, wyd. 12, Charkow-Klagenfurt 2011, s. 7–10.

⁹ We „Wstępie” do słownika PWN znajdujemy stwierdzenia, które wskazują, że autorzy traktują swoje dzieło jako słownik przekładowy: „Unikamy podawania w słowniku informacji zbędnych, m.in. gramatycznych, nie zapobiegających tym błędom, nieprzydatnych w samym procesie przekładu z rosyjskiego na polski (słownik przekładowy nie powinien przejmować funkcji słownika jednojęzycznego); zaoszczędzone miejsce przeznaczamy na rozbudowę siatki haseł” (s. 7).

Polisemia (wieloznaczność) definiowana jako „[p]osiadanie przez wyrażenie jęz. (morfem, wyraz, zwrot lub zdanie) kilku znaczeń”¹⁰ przysparza określone trudności w pracy leksykografa. Powstaje problem rozróżnienia polisemii i homonimii, gdzie wpływ na układ hasła mają jednojęzyczne (objaśniające) słowniki języka wyjściowego. Poza nawias niniejszych rozważań wyłączam kwestię uznania konkretnego leksemu za polisem lub homonim. W dużej bowiem mierze uwarunkowana jest ona wskazaniem słowników definicyjnych, z których korzystają leksykografowie przekładowi¹¹.

Kolejny problem to zakres polisemii uwzględnianej w słowniku. Powstaje pytanie, czy ograniczyć się wyłącznie do polisemów podanych przez wyjściowy słownik (słowniki) objaśniający czy też w określonych przypadkach włączać do hasła dalsze znaczenia: potoczne, żargonowe, wulgarne, przestarzałe, gminne, terminologiczne i inne. Przyjęcie jakiegoś założenia umożliwia określenie uwzględnianych znaczeń konkretnych polisemów, a następnie rozpoczęcie procesu ekwiwalentyzacji. W dalszej części artykułu spróbuję dokonać analizy rozwiązań przyjętych w Słowniku PWN, wykorzystując w charakterze ilustracji wybrane reprezentatywne przykłady, a następnie sformułować wnioski dotyczące prezentacji polisemii w słowniku przekładowym nowego typu.

Autorzy słownika w liczącym dziewięć stron „Wstępie” aż czterokrotnie uzasadniają stosowanie różnych rozwiązań oszczędnością miejsca, co może świadczyć o tym, że zasada ekonomicznego podawania informacji jest jednym z istotnych założeń przyjętych przy konstruowaniu tego dzieła¹².

Przejawem zasady redukcji informacji zbędnych jest następujące założenie:

Brak wskazówki interpretacyjnej oznacza, że różne sytuacje użycia obsługiwane przez wyraz rosyjski pokrywają się z sytuacjami, w których poprawne będzie użycie odpowiedniego polskiego wyrazu czy wyrażenia przytoczonego w danym artykule (por. np. artykuł **боа** *boa*, gdzie nie ma żadnej pomocniczej informacji, ponieważ zarówno rosyjski wyraz, jak i jego polski odpowiednik może być użyty czy to na oznaczenie węża, czy to szala)¹³.

¹⁰ K. Polański, *Polisemia*, [w:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, wyd. 2, Wrocław 1999, s. 447.

¹¹ Należy jednak odnotować, że pewne rozwiązania na tym polu doczekały się krytyki, np. Katarzyna Wojan, pisząc o słowniku PWN, zauważa, że: „niektóre polisemy uznane zostały za homonimy, np. *соня* »koszatka«, *соня* »śpioch«, *сыч* »sowa« *сыч* »odludek«, *mun* »typ (kategoria, rodzaj), i *тун* »facet, gość«, *мунаж* »charakterystyka, specyfika«, i *мунаж* »typ (np. komedii-wy)«, *тюфяк* 1. »materac«, 2. »siennik« *тюфяк* »fajtlapa, niedojda« itd. (K. Wojan, *Wstęp do badań wieloznaczności leksemów w ujęciu kontrastywnym*, Gdańsk 2010, s. 83.). Z drugiej strony autorka odnotowuje, że: „Mimo swych niedostatków słownik ten jest także nowatorski — uwypukla homonimiczność nazw własnych” (*ibidem*).

¹² Jako ilustrację przytoczę jeden tylko cytat: „Określone grupy słownictwa, których nie zalicza się do rzadkiego, wąkospecjalistycznego, zostały wykluczone z siatki haseł ze względów oszczędnościowych” — *Wstęp*, [w:] *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2004, s. 8.

¹³ *Ibidem*, s. 14.

Powyższa zasada budzi poważne zastrzeżenia teoretyczne i praktyczne. Przede wszystkim rzadką sytuacją jest całkowite pokrywanie się wszystkich znaczeń jednostek polisemicznych w dwóch językach. Prawdłowa interpretacja znaczeń rosyjskiego translandu wymaga znajomości wszystkich znaczeń translatu, co podważa zasadność traktowania słownika jako dyferencyjnego¹⁴, stawiając w trudniejszej sytuacji rodzimych użytkowników języka rosyjskiego. Zaufanie odbiorcy może zostać wystawione na próbę już przy pierwszych przypadkach niedokładności.

Porównajmy:

штанга [-ги] sztanga

Uniwersalny słownik języka polskiego (USJP)¹⁵ podaje tylko dwa znaczenia tego leksemu:

sztanga <niem. *Stange*>

1. *sport*. «metalowy pręt, na którego oba końce zakłada się pierścienie różnej wagi, niezbędny do uprawiania podnoszenia ciężarów»:

Żle chwycił sztangę w pierwszym podejściu rwania.

2. *techn*. «metalowy pręt; sztaba»

o Sztanga chroniąca szybę wystawową.

Natomiast w słowniku języka rosyjskiego pod redakcją Kuzniecowa (SK)¹⁶ znajdziemy:

1. *Спец*. Металлический стержень, используемый как деталь во многих механизмах. *Буровая ш.*

2. Боковая стойка (иногда и верхняя перекладина) футбольных, хоккейных и т.п. ворот. *Мяч попал в штангу.*

3. Снаряд для занятий тяжёлой атлетикой, состоящий из металлического стержня, на концах которого укреплены съёмные диски различного веса.

□ Штанговый, -ая, -ое. *Спец*. (1 зн.). Ш-ое крепление. Ш-ое бурение.

Zestawiając znaczenia słownikowe obydwóch leksemów, widzimy, że relacja ekwiwalencji obejmuje tylko jedno z nich. Wobec braku dodatkowych wskazówek w słowniku PWN jego odbiorca ma prawo zastanawiać się, czy a) relacja штанга — sztanga dotyczy tylko jednego znaczenia (którego?), dwóch, czy może jednak trzech? Tę ostatnią ewentualność wykluczy native speaker języka polskiego, który dokładnie zapoznał się z zasadami konstrukcji i użycia słownika PWN, i wie, iż kluczem do wyodrębnienia znaczeń rosyjskiego polisemu, jest jego polski odpowiednik (sic!). Wobec powyższego można stwierdzić brak ekwiwalentyzacji drugiego znaczenia rosyjskiego leksemu, w którym w dodatku zachodzi

¹⁴ Ze „Wstępu” do słownika PWN wynika, że jest on przeznaczony „zarówno dla Polaków uczących się języka rosyjskiego, jak i dla Rosjan uczących się języka polskiego” — *ibidem*, s. 11.

¹⁵ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, CD-ROM.

¹⁶ *Новейший большой толковый словарь русского языка*, red. С.А. Кузнецова, Санкт-Петербург 2008.

w stosunku do języka polskiego relacja „niedyferencjacji znaczeń”¹⁷, w związku z czym jest to zarówno słupek bramki, jak i jej poprzeczka.

Zjawisko „niedyferencjacji znaczeń” w stosunku do języka polskiego nie zostało wzięte pod uwagę również w innych hasłach, np.:

певица [-цы] śpiewaczka

Rosyjskie słowo oznacza „kobietę zajmującą się zawodowo śpiewaniem”, ale w odróżnieniu od języka polskiego — zarówno w operze, jak i na estradzie, co w języku polskim obsługują dwa różne leksemy — śpiewaczka i piosenkarka. Te dwa różne ekwiwalenty są niezbędne do prawidłowego zrozumienia leksemu wyjściowego i przekładu tekstów leksem ten zawierających. Gdyby autorzy słownika nie dążyli do oszczędności miejsca za wszelką cenę, zapewne w hasle pojawiłyby się typowe przykłady użycia (i łączliwości zarazem) np. „оперная певица”, „эстрадная певица”, wymuszając podanie obydwóch ekwiwalentów polskich.

Z jeszcze inną sytuacją mamy do czynienia w poniższym hasle:

гайка [гайки; *род. мн. гаек*] nakrętka

Jako drugie znaczenie wyrazu nakrętka WSJP¹⁸ podaje „rodzaj pokrywki z gwintem wewnętrznym, służącej do szczelnego zamykania naczyń”. Również na drugim miejscu takie znaczenie notuje USJP. Nawet jeśli nie jest to znaczenie podstawowe polskiego wyrazu¹⁹, to niewątpliwie przychodzi ono na myśl natywnemu użytkownikowi polszczyzny przy bezkontekstowym przywołaniu tej jednostki leksykalnej. Rosyjski leksem takiego znaczenia nie ma.

Dany sposób prezentacji materiału, a więc podawanie hasel bez kwalifikatorów, uwag nawiasowych, przykładów użycia i wyszczególnienia znaczeń nawet nie poważnie upraszcza rzeczywiste relacje międzyjęzykowe, ale wręcz je deformuje. Podobnych przykładów w słowniku jest więcej:

блин [-на] blin

ботаник [-ка] botanik

¹⁷ To zjawisko Leonid Barchudarov definiował w następujący sposób: „одному слову какого-либо языка, выражающему более широкое («недифференцированное») понятие, то есть обозначающему более широкий класс денотатов, в другом языке могут соответствовать два или несколько слов, каждое из которых выражает более узкое, дифференцированное, сравнительно с первым языком, понятие, то есть относится к более ограниченному классу денотатов. Так, в русском языке существует слово *рука*, которому в английском соответствуют два слова — *arm* и *hand*, каждое из которых обозначает более узкое понятие: *arm* обозначает верхнюю конечность от плеча до кисти, а *hand* — кисть руки, в то время как русское *рука* обозначает всю верхнюю конечность человека от плеча до кончиков пальцев” — Л.С. Бархударов, *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*, Moskwa 1975, s. 77.

¹⁸ *Współczesny słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1999, t. 1–2.

¹⁹ Na temat podstawowego znaczenia słowa precyzyjnie wypowiedział się wiele lat temu Ruben Budagow: „Что же касается основного значения слова, то, как было замечено еще Паулем, — это наименее обусловленное контекстом значение, приходящее на ум в первую очередь, когда возникает вопрос о данном слове” — Р.А. Будагов, *Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки)*, Moskwa 1963, s. 17.

двадцатка [-тки; *род. мн.* -ток] dwudziestka
 зона [-ны] strefa
 кинуть [-ну, -нешь] rzucić
 кирпич [-ча] cegła
 кит [-та] wieloryb
 климат [-та] klimat
 ковать [кую, куёшь; куй; *кованный*, -ван, -вана] kuć
 кокс [-са] koks
 колючка [-чки; *род. мн.* -чек] kolec
 обезьянник [-ка] małpiarnia
 ракушка [-ки] muszelka
 регистратура [-туры] rejestracja
 рента [-ты] renta
 собака [-ки] pies²⁰
 тёлка [-лки; *род. мн.* -лок] jałówka
 шик [-ка (-ку)] szyc²¹.

Przytoczone przykłady w zestawieniu z twierdzeniami teoretycznymi pozwalają na sformułowanie trzech wniosków. Nie da się obronić koncepcji ekwiwalentów 1:1 bez kwalifikatorów, komentarza, czy przykładu użycia. Autorzy są niekonsekwentni w stosowaniu zabiegów „różnicujących” znaczenia. Nie sposób ustalić, gdzie mamy do czynienia z niekonsekwencją, a gdzie z niedopatrzaniem, czy jawnym błędem. Porównajmy:

кинуть [-ну, -нешь] rzucić

Nie można jednoznacznie stwierdzić, czy autorzy świadomie ignorują znaczenie potoczne leksemu²² (a jeśli tak, to dlaczego?), nie wiedzą o jego istnieniu czy też przypisują takie znaczenie leksemowi polskiemu. Analiza słownika przekład-

²⁰ Oddzielnego komentarza wymaga brak jakiejkolwiek ilustracji użycia. Najkorzystniejsze byłoby włączanie do takich haseł różnego rodzaju frazemów, które tworzyłyby dodatkowo w każdym haśle sieć rosyjsko-polskich par przekładowych. Tego typu ilustracji (nawet pojedynczych) wymagają prawie wszystkie hasła o relacji jeden do jednego. W danym artykule hasłowym powinny się znaleźć m.in. takie frazemy jak *собаку съесть, спустить собак, вешать собак, бешеная собака*. Szerzej o problematyce frazematyki w słowniku przekładowym — zob. B. Gasek, *Odzwierciedlanie wielowyrazowce w rosyjsko-polskiej leksykografii przekładowej*. [w:] *Słowo, tekst, czas 12: frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich : w 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki*, t. 1, red. M. Aleksiejenko *et al.*, Szczecin-Greifswald 2014, s. 244–253.

²¹ Prawie wszystkie wymienione translandy i translaty są jednostkami polisemicznymi, których znaczenia nie pokrywają się w pełni, tworząc swoistą siatkę znaczeń, np. rosyjskie *собака* oznacza znak @, a więc *мапса*, a polskie *pies* to również żargonowe określenie policjanta. Co ciekawe, ze słownika dowiemy się o istnieniu relacji przekładowej *собачка* — *мапса*: „*собачка* [-чки; *род. мн.* -чек]

1. piesek

2. (*в оружии*) spust

3. (*прииспособление, препятствующее обратному движению чего-либо*) zapadka

4. (znak @) *мапса*”, chociaż w takim znaczeniu słowo *собачка* występuje raczej marginalnie.

Symbol graficzny @ w ruszczyźnie jest obsługiwany przede wszystkim przez leksem *собака*.

²² *кинуть* — potocznie oszukać.

owego może być niewystarczająca do prawidłowego wyboru ekwiwalentu, gdyż znaczenia leksemu wyjściowego notowane są z punktu widzenia opisywanego języka, a nie relacji międzyjęzykowych. Na kształt tych ostatnich wpływ mogą mieć zjawiska „niedyferencjacji znaczeń” oraz enantioseмии²³. Potwierdzeniem (przynajmniej częściowym) jest układ hasła:

мантия [-тии] (*одежда в виде плаща, напр. королевская, кардинальская*) płaszcz

W nawiasie widzimy przeniesienie sedna definicji słownikowej²⁴, co nie pozwala dostrzec, że w niektórych użyciach poprawnym odpowiednikiem leksemu wyjściowego jest *pol. toga*.

Niekiedy ignorowane jest znacznie pragmatyczne leksemu wyjściowego, np.:

соучастник [-ка] współnik

W języku rosyjskim to prawie zawsze współuczestnik jakiegoś nielegalnego, negatywnego przedsięwzięcia, najczęściej po prostu przestępstwa. Potwierdza to lektura definicji słownika objaśniającego — według SK соучастник to: „[Т]от, кто участвует или участвовал вместе с кем-л. в совершении чего-л. (чаще неблагоприятного, дурного)”, co zostaje dodatkowo potwierdzone przykładami użycia: „*С. преступления. С. в преступлении*”. Te ostatnie powinny trafić do słownika przekładowego, mając walor ilustracji standardowego użycia, lecz także dodatkowej informacji o rzeczywistym znaczeniu jednostki rosyjskiej. Wskazana byłaby też uwaga nawiasowa o znaczeniu pragmatycznym translandu. Co ciekawe, tego typu uwagą został opatrzony synonim przytoczonej jednostki, co wskazuje to na niekonsekwencję i przypadkowość stosowania wskazówek interpretacyjnych. Porównajmy:

сообщник [-ка] współnik (*współuczestnik przestępstwa*) oraz

сообщница [-цы] współniczka (*współuczestnik przestępstwa*).

Struktura jeden do jednego przeczy podstawowej wiedzy językoznawczej o polisemii — w języku więcej jest znaczeń niż słów, a poza użyciem terminologicznym jednostki monosemiczne są raczej wyjątkiem niż regułą, pełna odpowiedniość polisemów dwóch języków występuje bardzo rzadko. Reasumując, twierdząc że hasła o relacji jeden do jednego powinny trafiać do wielkiego słownika przekładowego na zasadzie wyjątku. Nawet w przypadkach, w których naturalnym

²³ Jak podaje Katarzyna Wojan „zjawisko enantioseмии polega na współwystępowaniu (kumulacji) w jednym leksemie dwu przeciwstawnych (ambiwalentnych) treści” — K. Wojan, *Rosyjskie leksemy homonimiczne w teorii językoznawczej i praktyce leksykograficznej*, Gdańsk 2011, s. 116–17.

²⁴ Na przykład SK podaje: „1. Широкая, длинная (до пят) одежда в виде плаща, надеваемая поверх другой одежды. *Монашеская м. Чёрная м. Завернуться в мантию. Приподнять мантию*”. Dwa pozostałe znaczenia nie zostały w ogóle uwzględnione: „2. Зоол. Складка кожи у некоторых беспозвоночных животных, охватывающая тело. *М. медузы*. 3. Геол. Внутренняя сфера Земли, представляющая собой оболочку, расположенную между земной корой и ядром. *М. Земли. Исследование процессов в земной мантии*”.

wyduje się jednostkowy ekwiwalent, powinny znaleźć się ilustracje jego użycia. Trudno zaprzeczyć, że polskim odpowiednikiem *ros.* **кит** jest **wieloryb**, ale już **киты науки** to **filary nauki**, czego użytkownik powinien dowiedzieć bezpośrednio ze słownika. Co ciekawe, podobną relację do przytoczonej autorzy słownika PWN dostrzegli dla leksemu **зубр**, konstruując trzypunktowy odpowiednik:

зубр [-pa]

1. żubr

2. (*консервативно настроенный человек*) zacofaniec / wstecznik

3. (*ценный специалист*) spec / fachman

To hasło zostało przygotowane solidnie, ale pokazuje równocześnie niekonsekwencję w opracowaniu słownika.

Obok nagannej, właściwej słownikom kieszonkowej manieri podawania „gołych” ekwiwalentów (często — jak w przykładach powyżej — ze względu na ignorowanie polisemii — ekwiwalentów wątpliwych), można dostrzec artykuły hasłowe, w których wskazuje się na specyfikę i ograniczenia użycia ekwiwalentu. W tym celu zastosowano kilka metod:

1) **волк** [-ка; -ки, -ков] wilk (*nie pies*)

Nawiasowe przeczenie jest prostą i skuteczną metodą zawężenia znaczenia leksemu wyjściowego. Zapewne jednak mogłoby być stosowane częściej (np. w przytaczanym już hasle **гайка**) i w połączeniu z innymi informacjami i instrukcjami o tworzeniu i użyciu odpowiednika przekładowego (z hasła **волк** nie dowiemy się niczego o znaczeniu konotacyjnym i typowych użyciach metaforycznych translandu i translatu. Brakuje co najmniej połączeń **морской волк**; **степной волк**; **матёрый волк**. W słowniku tworzonemu rzeczywiście z myślą o tłumaczu nastąpiłaby próba ekwiwalentyzacji frazemów **тамбовский волк тебе товарищ**; **волка ноги кормят**; **хоть волком вой**.

2) Nawiasowe ograniczenie zakresu łączliwości leksemu wyjściowego. Metoda może być atrakcyjna ze względu na swoją prostotę i przejrzystość, jednak w przykładzie poniżej została zastosowana nieprzezytyjnie.

трейлер [-pa] przyczepa (*samochodowa, kempingowa*)

Трейлер to z jednej strony przyczepa kempingowa, z drugiej specjalny rodzaj przyczepy do samochodów ciężarowych, służącej do przewozu pojazdów (np. czołgów, ciągników, koparek) albo samochodów osobowych. Określenie *samochodowa* może być mylące jako zbyt szerokie pod względem znaczenia, gdyż obejmuje również przyczepy samochodów osobowych.

W innym znaczeniu **трейлер** to **zwiastun** (filmowy, telewizyjny). Słownik wydany w 2004 roku mógł tego znaczenia jeszcze nie odnotowywać, ale w słownikach nowszych powinno się ono znaleźć.

3) Dyrektywa wyboru w języku rosyjskim

вона [-ны] (*денежная единица*) won

Sposób formułowania dyrektywy wyboru jest niejednorodny — od jednosłownych i kilkusiłownych określeń, poprzez podawanie przykładów użycia **загашник** [-ка] (*разг.: укромное место для хранения, напр. денег*) schowek, aż po rozbudowane definicje **манишка** [-шки; *род. мн. -шек*] (*нагрудник, надеваемый под жакет вместо блузки*) przodzik

4) Nawiasowa wskazówka interpretacyjna w języku polskim, np.:

мозоль [-ли ж] odcisk (*nagmiotek*)

резерват [-та] rezerwat (*dla ludzi*)

Kryteria wyboru użycia konkretnego rodzaju instrukcji są mało przejrzyste, a sposób formułowania wskazówek interpretacyjnych dość zróżnicowany, np.:

зубрила [-лы м, ж] kujon (*учеѐн, ученица; student, studentka*)

судно сосуд [-на; судна, -ден, -днам] basen (*назвние до залативания потреб физиологических*)

миропомазание [-ния] bierzmowanie (*symboliczne namaszczenie olejem швйтым на знак притяжния до шпўлноты хрїсїанської, наступujące в коїсїе православному безпосреднїо по хрїсїе*)²⁵

5) łączenie wyżej wymienionych metod, np.:

обелить [-лю, -лїшъ; -лїнный, -лїн, -лїна] (*снять подозрения*) wybielić (*очистић, пр. з зарзутўв*)

лимонка [-нки; *род. мн. -нок*] (*разг.: граната*) granat (*посик kształтм притпминажцй цитрунї*)

Wymienione rozwiązania są powielane w przypadku haseł wielopunktowych, np.:

коса [-сы, вин. косу; косы, кос, косам]

1. (*причїска*) warkocz

2. (*орудие*) kosa

3. (*мыс*) mierzęja

Wyodrębnienie poszczegўlnych znaczeń jest w danym przypadku niezbęдне, nawiasowa dyrektywa wybory w tym konkretnym przypadku wystarcza do poprawnej identyfikacji poszczegўlnych znaczeń leksemu wyjściowego i ich polskich ekwiwalentўв. Jednak wartość tego i podobnych artykułўв hasłowych byłaby znacznie większa, gdyby do każdego podpunktu dodać egzemplifikację materiałową (najlepiej w postaci frazemўв). Wўвczas hasło mógłoby mieć наступujące kształт:

коса [-сы, вин. косу; косы, кос, косам]

1. (*причїска*) warkocz

заплетать косу — zaplatać warkocz

2. (*орудие*) kosa

точить косу — ostrzyć kosę

нашла коса на камень — trafiła kosa na kamień

²⁵ Wskazўвка interpretacyjna w tym hasle przybiera formę artykuлу encyklopedycznego.

3. (мыс) mierzeja

Балтийская коса²⁶ — Mierzeja Wiślana.

Nowoczesny słownik przekładowy musi prezentować w sposób możliwie pełny przekładowe relacje międzyjęzykowe między jednostkami polisemicznymi, co oznacza praktyczną realizację postulatu opracowywania nowego słownika nie tyle wszerek, co w głąb. Przy takim założeniu kolejny słownik przekładowy może zawierać zbliżoną liczbę haseł jako tradycyjną miarę objętości słownika, ale uwzględniających znacznie większą liczbę znaczeń leksemów wyjściowych, w tym potocznych, pospolitych, wulgarnych, nowych, metaforycznych. Jednocześnie lepsze opracowanie w głąb należy rozumieć jako możliwie szerokie zastosowanie uwag nawiasowych w odniesieniu do poszczególnych znaczeń polisemu jako użytecznej instrukcji stosowania odpowiednika w praktyce translatorycznej, lecz także powrót do tradycyjnego wykorzystania kwalifikatorów i nieporównanie szerszego zastosowania przykładów użycia, w tym frazemów. Te ostatnie w wielu przypadkach mogą z powodzeniem zastępować uwagi nawiasowe oraz różnicować poszczególne znaczenia.

Słownik przekładowy, jak sama nazwa wskazuje, powinien umożliwiać/ułatwiać proces tłumaczenia. Zgodnie z modelem procesu translatorycznego proponowanym przez francuską szkołę tłumaczy ów proces składa się z trzech faz: rozumienia, dewerbalizacji i reekspresji²⁷. Przy tradycyjnej lemmizacji, czyli uwzględnianiu w zasadzie tylko znaczeń/znaczenia denotatywnego już pierwszy etap rozumienia tekstu wyjściowego podczas posiłkowania się słownikiem przekładowym może ulec zaburzeniom — poprawna interpretacja (zrozumienie tekstu w sposób, w jaki pojmuje go adresat, czyli przeciętny członek danej wspólnoty komunikacyjnej, często wymaga znajomości kompleksowego znaczenia jednostek wyjściowych, a więc całokształtu konotacyjnego, typowych kontekstów użycia oraz zapasów poznawczych, do których w świadomości rodzimych użytkowników określonego języka odwołują się konkretne leksemy). Niezależnie od tego, czy do oznaczenia takich kompleksowych jednostek będziemy stosować rosyjski termin *koncept*, czy np. pojęcie *kulturemu*, bez uwzględnienia tak rozumianych znaczeń i próby ich ekwiwalentyzacji trudno mówić o słowniku rzeczywiście odpowiadającym wymogom tłumacza. Spełnienie oczekiwań tłumacza oznacza konieczność tworzenia kompleksowych, hybrydowych, a więc mieszanego typu słowników przekładowych, które łączą w sobie elementy słownika dwujęzycznego i różnego rodzaju słowników objaśniających obydwóch języków ze szczególnym uwzględnieniem warstwy konotacyjnej oraz frazematyki jako podstawowego budulca wypowiedzi. Zgadza się co do istoty z poglądem Anny Bednarczyk:

²⁶ W słowniku PWN nazwy własne są podawane obok nazw pospolitych, co jest rozwiązaniem ze wszech miar słusznym. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby w większym stopniu prezentować wyrażenia odonomastyczne i inne frazemy z komponentem antroponimicznym lub toponimicznym w charakterze materiału ilustracyjnego.

²⁷ U. Dąmbska-Prokop, *O tłumaczeniu źle i dobrze*, Kraków 2012, s. 28.

słowniki dwujęzyczne nie są w rzeczywistości słownikami tłumaczeniowymi, ponieważ mimo wymieniania tłumaczy jako ich głównych użytkowników nie są, jak się wydaje, skierowane do tłumaczy literatury. Stąd np. brak w hasłach rozszerzeń semantycznych. Dotyczy to przede wszystkim nieobecności w hasłach wielu znaczeń i użyczeń przenośnych, jak również potocznych czy wulgarnych, których tłumacz nie znajdzie także w słownikach specjalnych²⁸,

należy dodać, że całą powyższą wypowiedź trzeba odnosić do tłumacza w ogóle: z problemem warstwy konotacyjnej, eksplikacji informacji implicytnych, użycie metaforycznych, odwołań kulturowych i aluzji erudycyjnych spotyka się w swojej praktyce też tłumacz tekstów prasowych, publicystycznych, audiowizualnych, tekstów przemówień, reklamowych, marketingowych i wielu innych.

Postęp technologiczny stwarza wreszcie możliwości opracowywania słowników elektronicznych w trybie online, których nie ograniczają dwie tradycyjne bolączki leksykografa — objętość (tu jest ona niemalże nieograniczona) i czas (zmiany i uzupełnienia w takich słownikach można wprowadzać na bieżąco). Nie bez znaczenia jest swoiste „sprzężenie zwrotne” — autorzy mogą na bieżąco zapoznawać się z komentarzami użytkowników i otrzymywać propozycje zmian. Za wzorcowe rozwiązania jednojęzyczne uważam *Wielki słownik języka polskiego*²⁹ oraz słownik skrótów i abrewiatur języka rosyjskiego www.sokrru.ru.

Ten ostatni zawiera aktualnie 147 tysięcy jednostek³⁰ i jest stale rozszerzany. Każdy użytkownik może wysłać swoją propozycję nowego hasła, podhasła, ale o jej ewentualnym uwzględnieniu decydują redaktorzy słownika. Nie znam szybszego i bardziej efektywnego sposobu rozszerzania siatki nowoczesnych słowników online i sądzę, że może on być stosowany przy opracowywaniu nowoczesnych słowników przekładowych.

Bibliografia

Słowniki

- Hessen D., Stypuła R., *Wielki słownik polsko-rosyjski*, t. 1–2, wyd. 5, Warszawa 1998.
 Mirowicz A., Dulewiczowa I., Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 1–2, wyd. 6, Moskwa-Warszawa 1999.
 SK: *Новейший большой толковый словарь русского языка*, red. C.A. Кузнецова, Санкт Петербург 2008.
 Słownik PWN: *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2004.
 USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, CD-ROM.
Wielki słownik języka polskiego, www.wsjp.pl.
 WSJP: *Współczesny słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1999, t. 1–2.

²⁸ A. Bednarczyk, *Wybory translatorskie, modyfikacje tekstu literackiego w przekładzie i kontekst asocjacyjny*, Łask 2005, s. 99.

²⁹ *Wielki słownik języka polskiego*, www.wsjp.pl (dostęp: 8.12.2015).

³⁰ www.sokrru.ru (dostęp: 8.12.2015).

Literatura

- Bartwicka H., *Krytycznie o sposobie prezentacji leksyki potocznej w Wielkim słowniku polsko-rosyjskim*, [w:] *Współczesny język polski i rosyjski. Konfrontacja przekładowa*, red. A. Bogusławski, J. Mędeńska, Warszawa 1997, s. 127–145.
- Bartwicka H., Mędeńska J., Wawrzyńczyk J., *Głosy do Wielkiego słownika polsko-rosyjskiego Dymitra Hessena i Ryszarda Stypuły*, Bydgoszcz 1983.
- Bednarczyk A., *Wybory translatorskie, modyfikacje tekstu literackiego w przekładzie i kontekst asocjacyjny*, Łask 2005.
- Dąbska-Prokop U., *O tłumaczeniu źle i dobrze*, Kraków 2012.
- Gasek B., *Odtwarzalne wielowyrzowce w rosyjsko-polskiej leksykografii przekładowej*, [w:] *Słowo, tekst, czas 12: frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich : w 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki*, t. 1, red. M. Aleksiejenko et al., Szczecin-Greifswald 2014.
- Polański K., *Polisemia*, [w:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, wyd. 2, Wrocław 1999, s. 447.
- Wawrzyńczyk J., *Aktualne problemy leksykografii polsko-rosyjskiej (Część I)*, „Przegląd Rusycystyczny” 1984, nr 3.
- Wawrzyńczyk J., *Aktualne problemy leksykografii polsko-rosyjskiej (Część II)*, „Przegląd Rusycystyczny” 1984, nr 4.
- Wawrzyńczyk J., *Język rosyjski w słownikach polsko-rosyjskich powojennego czterdziestolecia*, [w:] *Z aktualnych studiów rusycystycznych. Językoznawstwo i glottodydaktyka*, Olsztyn 1987.
- Wawrzyńczyk J., *Nowoczesność w polsko-rosyjskiej leksykografii przekładowej (Uwagi o pracy: A. Bogusławski, Ilustrowany słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski, Warszawa 1978, ss. 1179, „Przegląd Humanistyczny” 1980, nr 4.*
- Wawrzyńczyk J., *O rozwoju leksykografii rosyjsko-polskiej*, „Przegląd Rusycystyczny” 1992, nr 3–4.
- Wawrzyńczyk J., *O tłumaczeniu przymiotników w Wielkim słowniku polsko-rosyjskim*, „Przegląd Rusycystyczny” 1983, nr 2.
- Wawrzyńczyk J., *Wyrazy i zwroty związane z życiem religijnym w „wielkiej” leksykografii rosyjsko-polskiej*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, t. 2.
- Wawrzyńczyk J., *Blaski i cienie translatozsfery*, [w:] *Na tropach translatów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*, red. W. Chlebda, Opole 2011.
- Wojan K., *Rosyjskie leksemy homonimiczne w teorii językoznawczej i praktyce leksykograficznej*, Gdańsk 2011.
- Wojan K., *Wstęp do badań wieloznaczności leksemów w ujęciu kontrastywnym*, Gdańsk 2010.
- Wstęp, [w:] *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2004.
- Бархударов Л.С., *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*, Москва 1975.
- Будагов Р.А., *Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки)*, Москва 1963.
- Чернышева М.И., *Параметры лексикографической критики*, [w:] *Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium. Сборник научных трудов по лексикографии*, wyd. 12, Charkow-Klagenfurt 2011, s. 7–10.

Polysemy as the problem of translational russian-polish lexicography

Summary

The article discusses the problem of polysemy in translation of Russian-Polish dictionary. Critical analysis was conducted on the resources included in *The Great Russian-Polish Dictionary* edited by “Wydawnictwo PWN”. Inaccuracies and mistakes found in dictionary entries allow us to formulate some conclusions about principles for compiling modern Russian-Polish dictionary, which meets translator’s expectations.

Keywords: lexicographical criticism, translation Russian-Polish dictionary, polysemy, dictionary equivalents, fixed expressions.

Полисемия как проблема русско-польской переводной лексикографии

Резюме

В настоящей статье рассматривается проблема презентации полисемии в большом русско-польском переводном словаре. В ходе анализа *Большого русско-польского словаря* под редакцией Яна Вавжинчика были выявлены ошибки и недочёты в построении отдельных статей, а также — сделаны выводы насчёт принципов составления современного русско-польского словаря, соответствующего требованиям переводчика.

Ключевые слова: лексикографическая критика, русско-польский переводной словарь, полисемия, словарные соответствия, фраземы.